

10. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Пер. з англ. В. Дмитрика. — Л.: Кальварія, 2005. — 380 с.
11. Нуркаєва Т. Н. Личные (гражданские) права и свободы человека: сущность и социально-правовая характеристика: Учеб. пособие. — Казань: Таглитат, 2006. — 60 с.
12. Познер Р. А. Проблемы юриспруденции / Пер. з англ. С. Савченка. — Х.: Акта, 2004. — 488 с.
13. Бодрияр Ж. Символічний обмін і смерть / Пер. з фр. Л. Кополовича. — Л.: Кальварія, 2004. — 376 с.
14. Бодрияр Ж. Симулякри і симуляція / Пер. з фр. В. Ховхуп. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 230 с.
15. Маритен Ж. Человек и государство / Пер. с англ. Т. Лифшицевой. — М.: Идея-Пресс, 2000. — 196 с.
16. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. — Л.: Астрон, 2006. — 120 с. — (Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Акад. правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Сер. І. Дослідження та реферати; Вип. 10).
17. Мерс Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи повітньої влади / Пер. з фр. Л. Кополовича. — Л.: Кальварія, 2003. — 216 с.
18. Різебротт М. Повернення релігій. Фундаменталізм та «Боротьба культур» / Пер. з нім. Р. Мов'як. — Л.: Ахілл, 2005. — 152 с.
19. Вказана «аномалія» ціннісного підходу поряд з іншою його аномалією — «десуб'єктивізацією цінностей» — була означена П. Рабіновичем під час II Всеукраїнського «круглого столу» на тему «Актуальні проблеми філософії права (аксіологічний аспект)», що проходив 12–13 жовтня 2007 року в Одесі).

УДК 340.11:123.1:316.752

О. П. Донченко

АКСІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КАТЕГОРІЇ СВОБОДИ У ПРАВІ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРИНЦИПІВ СВОБОДИ, РІВНОСТІ Й СПРАВЕДЛИВОСТІ

Процес аксіологічного осмислення права набуває останнім часом глобального характеру. Це зумовлюється проникненням правових цінностей до вищих рівнів загальносвітових ціннісних ієрархій. Водночас фундаментальні цінності людини стають базою аксіології права, утворюючи сутнісну константу юридичного простору.

Однією з основоположних цінностей індивіда є потреба у свободі. Остання ж, трансформуючись в юридичну свободу, здатна подолати «відчуження» людини у сфері права. Зокрема, усунути сприйняття індивідом правових цінностей як «порожніх абстракцій, а не результату особистої творчості» [1, 94–95].

Аксіологічні проблеми права останнім часом все більше опиняються в полі зору філософсько-правового дискурсу. Їх актуалізація здійснюється у працях таких вітчизняних вчених, як О. О. Бандура, А. А. Козловський, С. І. Максимов, Ю. М. Оборотов, С. С. Сливка, В. В. Шкода. Однак важливість з'ясування аксіологічного змісту категорії свободи в праві шляхом розкриття взаємозв'язку принципів свободи, рівності й справедливості вимагає окремої дослідницької уваги.

З точки зору аксіології, сутнісною характеристикою того чи іншого явища виступають його цінності. Цінності підкреслюють значимість предмета для людини, але тільки ту значимість, яка має позитивний характер. Як зазначав Н. Неневскі, традиційно власне аксіологічними вважаються духовні цінності — ідеї, образи, цілі, норми, ідеали. Вони, на відміну від матеріальних цінностей, не виражаються у кількісних показниках і не вимірюються ними. Їх називають також цінностями духовної культури — цінностями у вузькому смислі слова. Вони відображають прагнення людини до вдосконалення дійсності, що дозволяє їй ще повніше реалізувати свою сутність [2, 28–30].

У деяких визначеннях цінностей увага концентрується на властивостях речей, явищ, процесів, ідей, ідеалів виступати засобом задоволення потреб та інтересів людей, служити суспільному прогресу і всебічному розвитку особистості [3, 111–115]. За іншими визначеннями, цінність — це своєрідна форма прояву відносин між суб'єктом і об'єктом, за яких властивості об'єкта піддаються оцінці відповідно до того, як вони задовольняють потреби суб'єкта [4, 13].

Деякі трактують цінність як суб'єктивну категорію. При цьому цінності розглядаються як узагальнені, стійкі уявлення про блага і прийнятні способи їхнього одержання, у яких сконцентрований попередній досвід суб'єкта і на основі чого приймаються рішення про його подальше поведіння.

Вважаємо, що найбільше наближеними до істини є ті визначення цінності, які наголошують на здатності явища бути метою й задовольняти інтереси й потреби людей, служити суспільному прогресу й розвитку особистості. Таке розуміння цінності нам видається правильним, більше того, подібний підхід до розуміння цінності традиційно застосовується в юридичній науці [5, 141–142].

На думку Ю. М. Оборотова, принципове значення має розмежування цінностей права (тобто тих цінностей, які охороняються за допомогою права) і правових цінностей (тобто тих цінностей, які несуть у собі через століття і покоління саме право, правова культура). Автор відзначає, що у правовій сфері свобода не є правовою цінністю, — вона є цінністю права, яка через принцип формальної рівності матеріалізована засобом таких правових цінностей, як суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Саме суб'єктивні права і юридичні обов'язки становлять зміст свободи в юридичному смислі й виступають як основоположні правові цінності [6, 39]. Ю. М. Оборотов підкреслює, що особистісна цінність права полягає, перш за все, у тому, що право є джерелом свободи особистості, яка входить до певної соціальної спільноти. За допомогою права вдається вирішити суперечності між особистою свободою і загальним благом. Отже, при з'ясуванні аксіологічного змісту категорії свободи в праві слід виходити з виявлення її властивостей і якостей, значимості для особистості, суспільства і держави, розглядати категорію свободи у нерозривному взаємозв'язку із категоріями рівності та справедливості.

Свобода у взаємодії з рівністю та справедливістю утворює аксіологічну (ціннісну) основу права. Відтак право, визначене й наповнене загальнолюдськими орієнтирами, правовими ідеалами, постає як елемент загального блага, як феномен людського співжиття. Однак слід зауважити, що й свобода, й справед-

ливість тільки в їх формальному вираженні (в ролі особливих форм вираження загального смислу формально-правової рівності) можуть разом із принципом формальної рівності увійти до поняття права і бути складовими компонентами, властивостями і характеристиками всезагальної правової форми (права як форми). Її тільки в рамках такого підходу рівність, свободу й справедливість взагалі можна трактувати як власне правові категорії [7, 10].

Поняття «рівність» є певною абстракцією, тобто результатом свідомого абстрагування від тих відмінностей, які притаманні об'єктам, що зрівнюються. Правова рівність не настільки абстрактна, як числова рівність в математиці. Підставою (і критерієм) правового зрівнювання різних людей є свобода індивіда в суспільних відносинах, яка визнається у формі його правосуб'єктності. Правова рівність у свободі як рівна міра свободи означає й вимогу співмірності, еквівалента у відносинах між індивідами як суб'єктами права. Правова рівність — це рівність вільних і незалежних один від одного суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою, рівною мірою. Там же, де люди поділяються на вільних і невільних, останніх слід відносити не до суб'єктів, а до об'єктів права й на них принцип правової рівності не розповсюджується [8, 104]. Право говорить і діє мовою та засобами такої рівності й завдяки цьому виступає як всезагальна і необхідна форма буття, вираження та здійснення свободи в житті людей. В цьому смислі, як підкреслював В. С. Нерсисянц, можна сказати, що право — математика свободи [9].

Історична еволюція змісту, обсягу, сфер дії принципу формальної рівності не спростовує, а, навпаки, підкріплює значення даного принципу в ролі відмінної особливості права у його співвідношенні і розходженні з іншими видами соціальної регуляції (моральною, релігійною тощо). З урахуванням цього можна сказати, що право — це нормативна форма вираження свободи засобом принципу формальної рівності людей в суспільних відносинах.

Визнання індивідів формально рівними — це визнання їх рівної правоздатності, можливості набувати ті чи інші права на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, але це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага і т. ін. Формальне право — це тільки правоздатність, абстрактна вільна можливість набути — у відповідності до загального масштабу — своє, індивідуально-визначене право на даний об'єкт. При формальній рівності й рівній правоздатності різних людей їх реально набуті права неминуче (внаслідок відмінностей між людьми, їх реальними можливостями, умовами й обставинами їх життя) будуть нерівними: життєві відмінності, які оцінюються однаковим масштабом і рівною мірою права, у підсумку створюють відмінності у набутих, особисто приналежних конкретному суб'єкту правах. Така відмінність у набутих правах у різних осіб є необхідним результатом формальної (правової) рівності цих осіб, їх рівної правоздатності. Відмінності в набутих правах не порушують й не відмінюють принципу формальної (правової) рівності. Разом з тим даний принцип — при всій історичній багатоманітності — має універсальне значення для всіх історичних типів і форм права і виражає специфіку й особливість правового способу регулюван-

ня суспільних відносин вільних індивідів. Скрізь, де діє принцип формальної рівності, там є правове начало і правовий спосіб регуляції: де діє право, там є даний принцип рівності. Там, де немає цього принципу рівності, там відсутнє й право. Формальна рівність вільних індивідів тим самим є найбільш абстрактним визначенням права, загальним для всякого права й специфічним для права взагалі.

Розуміння права як рівності й свободи включає в себе також і справедливість. У контексті розрізнення права і закону це означає, що справедливість входить в поняття права, що вона є внутрішньою властивістю та якістю права, категорією правовою, а не позаправовою (не моральною, релігійною). Тому завжди доречним є питання про справедливість чи несправедливість закону — це питання про правовий чи неправовий характер закону, його відповідність чи невідповідність праву. Проте таке ж питання є недоречним стосовно самого права, оскільки воно (вже за визначенням) завжди справедливе і є носієм справедливості в соціальному світі.

Більше того, тільки право і є справедливим. Адже справедливість тому власне й справедлива, що втілює і виражає загальну правильність, а це в раціоналізованому вигляді означає всезагальну правомірність, тобто сутність і начало права, смисл правового принципу всезагальної рівності і свободи. Відповідно тільки правовий закон може бути справедливим. Платон говорив: «Справедливо займатися своєю справою і не втручатися у справи інших — це і є справедливо» [10, 205]. Справедливо те, що відповідає праву, й робити (діяти) по справедливості — це значить діяти у відповідності з правом, із його всезагальним масштабом й рівними для всіх мірами свободи. Як абстракція права, справедливість виражає вимогу дотримання правової рівності у відповідних відносинах. Будь-якого іншого регулятивного характеру, окрім правового, справедливість не має. Тобто справедливість може мати зіткнення тільки з правопорушючим, але не з правовим законом, не із загальним принципом рівності, який є її власним принципом.

Внутрішня єдність справедливості й правової рівності (однаковості її вимог по відношенню до всіх, включаючи й носіїв влади) вдало виражена в коментарях знаменитого римського юриста Ульпіана до одного з преторських едиктів. Зміст самого едикту полягає в формулюванні суттєвої вимоги принципу рівності у сфері правотворчості та правозастосування: «Правові положення встановлені для іншого, можуть також бути застосовані й до того, хто їх встановив» [11, 126].

Інший, не менш важливий, аспект єдності справедливості і рівності як вираження співмірності та еквівалента зафіксований в традиційному природно-правовому визначенні справедливості як відплати рівним за рівне. В узагальненому вигляді можна сказати, що справедливість — це самосвідомість, самовираження та самооцінка права і тому — правова оцінка всього іншого, неправового. Якого-небудь іншого принципу, окрім правового, справедливість не має. «Справедливість онтологізує право. Саме завдяки духовно-субстанційній справедливості право стає правом», — пише А. А. Козловський [12, 109]. Як духов-

на ідея справедливості створює внутрішнє підґрунтя, «кістяк» права. Вона введено орієнтує право у майбутнє, тому що забезпечує необхідну міцну основу, і водночас, як історично-змінне поняття, не дозволяє втратити зв'язок із минулим.

Справедливе право не потребує виправдань. Воно є одночасно життєво-матеріальним і сутнісно-ідеальним, враховує потреби та інтереси людини і задовольняє її потяг до ідеалів [13, 7]. Справедливість є плідною і глибокою категорією, вона забезпечує стабільність і надійність правової системи та може бути й рушійною силою, що спонукає до змін та перетворень. Отже, справедливість поєднує в собі необхідні властивості для того, аби бути ідейним підґрунтям права. Заперечення ж правового характеру і смислу справедливості неминуче веде до того, що справедливістю починають вважати ті чи інші моральні, релігійні, світоглядні, естетичні, політичні уявлення, інтереси, вимоги. Тим самим правове (тобто всезагальне й рівне для всіх) значення справедливості затьмарюється деяким окремим, частковим інтересом і довільним змістом. Справедливо нікому ні в чому не шкодити. Звідси знову ж таки випливає, що діяти по справедливості — значить реалізовувати свої права, не порушуючи при цьому прав інших людей. А це, в свою чергу, є основою побудови справжньої правової держави з пануванням в ній демократичної конституції. Слід погодитися з Гегелем, який вважав, що конституція, в якій «...розумна воля... приходить до усвідомлення і розуміння самої себе...» і є «...справедливість як дійсність свободи» [14, 317].

В онтологічному плані справедливість завжди існує як відношення між людьми, соціальними суб'єктами, тобто як суспільне відношення. Специфіка цього відношення виражається в тому, що воно може бути міжособистісним або індивідуальним, але в будь-якому випадку — суб'єкт-суб'єктним [15, 182], таким, що виникає між соціальними суб'єктами. Інша ознака полягає в тому, що справедливість завжди є відношенням рівноправ'я суб'єктів у конкретних ідентичних умовах. Соціальна справедливість — це не одиничне, випадкове відношення, а масове, однакове для кожного соціального суб'єкта в рівній мірі, без виключень. Будь-яке правило справедливості — чи то класична формула «кожному своє», чи то її подальша інтерпретація «тракувати однакові випадки однаково, а різні — по-різному» — апелює до унікальності та неповторності людини, враховує конкретну правову ситуацію. Індивідуальний підхід до людини та її життя — це сутність і прагнення духовно орієнтованої справедливості. Справедливість у праві — це завжди поєднання статичної та динамічної. Втілена у правовій нормі, свій реальний прояв і реальне буття вона отримує у конкретному правовому відношенні, віднайдена у судовому процесі шляхом детального розгляду конкретної життєвої ситуації — закріплюється у приписах судового рішення. З позицій гносеологічного підходу справедливість є поняттям, категорією, що відображає певний стан даного відношення, відповідність реальних відносин по-справжньому рівноправним відносинам суб'єктів. Особливість поняття справедливості полягає в тому (і це найважливіше), що воно є за своєю природою та функціональною роллю аксіологічним, тобто оціночним.

Це поняття фіксує, в якому відношенні людина знаходиться до виробництва, розподілу і використання матеріальних благ, яким є її становище в соціальній групі, наскільки її інтереси враховані законами.

З точки зору такого гносеолого-аксіологічного підходу можна говорити про розуміння справедливості як про відображення суспільного відношення, в якому виражається порівняння належного в людській життєдіяльності і наявного, тобто того, що є в дійсності. Саме правова справедливість виступає як критерій правомірності або неправомірності всіх інших претендувань на роль і місце справедливості в просторі всезагальності й загальнозначимості принципу правової рівності і права як регулятора та необхідної форми суспільних відносин вільних суб'єктів.

Отже, в логіці взаємозв'язків свободи, рівності й справедливості право стає елементом загального блага, оскільки покликане їх забезпечити. І навпаки, загальне благо є результатом функціонування права. В силу цього й саме право є благом. Ціннісні відмінності загального блага і права полягають в тому, що благо виступає як цінність-ціль, а право — як цінність-засіб, який використовується для досягнення інших, більш значимих цінностей (наприклад, самореалізації особистості, забезпеченої правовою свободою). Й тоді свобода, рівність і справедливість теж стають цінностями-засобами для забезпечення існування самого права. Саме аксіологічний зміст категорії свободи в праві, утворюючи триєдність (й сутнісну тотожність) свободи, рівності й справедливості, дозволяє визначити цінність права як всезагальної, необхідної і єдиної форми їх взаємопов'язаного та узгодженого буття і вираження в суспільному житті людей.

Література

1. Бабенко А. Н. Проблемы обоснования ценности критериев в праве // Государство и право. — 2002. — № 12.
2. Пеповски П. Право и ценности / Пер. с болг. В. М. Сафронова. — М.: Прогресс, 1987.
3. Бандура О. О. Деякі аспекти взаємного зв'язку цінностей та істини у праві // Проблеми філософії права. — К.; Чернівці, 2003. — Т. 1.
4. Фролов И. Т. Наука — ценности — гуманизм // Вопросы философии. — 1981. — № 3.
5. Карташов В. П. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / Под ред. П. И. Матузова. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989.
6. Оборотов Ю. М. Традиции та новации у правовому розвитку: Монографія. — О.: Юрид. л-ра, 2001.
7. Политико-правовые ценности: история и современность / Под ред. В. С. Персеянца. — М.: Эдиториал УРСС, 2000.
8. Персеянец В. С. Философия права: Учеб. для вузов. — М.: ИПФРА-М; Парма, 1997.
9. Персеянец В. С. Право — математика свободы. Опыт прошлого и перспективы. — М.: Юрист, 1996.
10. Платон. Сочинения. — М., 1994. — Т. 3.
11. Апология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. 2. Европа: V-VII в. — М.: Мысль, 1999.
12. Козловський А. А. Апология юридичної відповідальності // Проблеми філософії права. — К.; Чернівці, 2004. — Т. 2.
13. Васильчук В. О. Справедливість як духовна основа права // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. пр. — Чернівці, 2005. — Вип. 273: Правознавство.
14. Гегель Г. В. Ф. Сочинения. Т. 3. Энциклопедия философских наук. — М.: Соцэкгиз, 1956.
15. Иконникова Г. И., Ляшенко В. П. Основы философии права. — М.: ИПФРА-М; Весь Мир, 2001.